

Галина КРАВЦОВА

ПОЕТИЧНИЙ ВИМІР ПОВСТАНСЬКИХ ТЮРЕМНИХ ПІСЕНЬ

Стаття присвячена вивченню специфіки поетикальної основи повстанських пісень тюремної тематики, виявленню її традиційної платформи та новітніх компонентів. Досліджено проблему своєрідності відображення та поєднання у таких піснях двох площин: історичних реалій та інтимних переживань ув'язнених. Розкривається також питання побутування та ролі української повстанської тюремної пісні у сучасному суспільстві.

Ключові слова: фольклор, повстанські тюремні пісні, мотив, тема, традиція.

© Г. КРАВЦОВА, 2014

Український повстанський фольклор загалом та повстанські тюремні пісні зокрема належать до маловивчених пластів уснопоетичної творчості. Пісні політв'язнів періоду ОУН і УПА поки що не стали об'єктом ґрунтовного дослідження і досі переважно лише побіжно розглядалися у контексті вивчення повстанської пісенності. Скажімо, такі принагідні згадки наявні у розвідках Петра Шимківа [14], Ростислава Крамара [5], Ольги Харчишин [13] тощо. Більш детальний аналіз арештантських творів цього періоду провів Г. Дем'ян у праці «Українські повстанські пісні 1940—2000-х років» [3], де тюремним пісням присвячено окремий розділ.

Попри деяке зацікавлення в останні роки цими народнописаними зразками усної словесності у фольклористиці не розроблено їх класифікації, скупко досліджена поетика. Більше того, немає однастайності щодо номінації. Так, Петро Шимків у статті про християнські образи у повстанському пісенному фольклорі використовує назву «табірні пісні». Григорій Дем'ян слушно зауважив, що така назва «звужує сам зміст явища». У розвідці, поданій у 2001 році в Записках наукового товариства ім. Шевченка, у статті, вміщеній у журналі «Визвольний шлях» (2002) та у монографії (2003) вчений паралельно вживає «тюремні політичні пісні», «національно-патріотичні тюремні пісні», «національно-політичні тюремні пісні». У словнику-довіднику «Українська фольклористика» згадується про пісні тюремні, в'язничні, таборові, каторжанські. Вважаємо, що найбільш влучним буде узагальнюючий термін «повстанські тюремні пісні», з огляду на те, що, з одного боку, тюремна пісенність входить до фольклорного масиву повстанського циклу, з іншого — тюремними цілком виправдано можуть називатись і пісні, створені репресованими, каторжанами у таборах, оскільки тюрма — це місце ув'язнення, «де перебувають особи, засуджені до позбавлення волі або які знаходяться під судовим слідством» [9, с. 335]. Зрештою, і самі автори, носії та виконавці цих творів, нерідко означають їх як «тюремні пісні», або «повстанські тюремні пісні». Підтверджує таку народну номінацію, зокрема, й пісня, яку написала у Воркуті (1953 р.) політв'язень Марія Потикевич-Заболотна:

*За старим дубовим столом
Ми зійдемося, друзі, ще знов*

ISSN 1028-5091. Народознавчі зошити. № 4 (118), 2014

І тоді у гурті

Пригадаєм тюремні пісні [8, с. 113].

За свідченнями колишніх репресованих, які пережили жахіття енкаведиських катівень і концтаборів, пісня для них у найскрутніші часи була розрадою та підтримкою. «А все одно, прийдем з роботи і пісні хочем, співаєм... співаєм пісні, які вдома колись співали... кожна собі щось за себе нагадає... може кохала котра і була коханою... співали всі потихоньку», — згадує вісімдесятишестилітня мешканка Дашави зв'язкова, політв'язень Марія Галій. Марія Матійків зі Стрия зауважує, що «співали такі пісні, наприклад, «Люба матусю», «Лети, моя думо», отакі про маму, про батьків, про Україну. Так самі себе розраджували, бо таке було, бо такий був час, що ніхто не знав...нині жиєш, а на завтра і не знаєш, чи ще будеш на тім світі. Бо то було страхіття, страхіття, що вни робили» [1, арк. 458].

Як демонструють записи наративів від політв'язнів, для тюремної пісенності того періоду характерними є два способи творення: 1) колективом; 2) одним автором. Цікавий спомин про перший тип піснетворення нам вдалось записати від Марії Галій: «І ми, коли приходили в барак замучені, зажурені... а там були мудрі люди... та й пісню давай: одна скаже, а друга ще стрічку приложит, трета знов скаже, а потому ми підбираєм мелодію до тої пісні. І так є пісня. І так пісня родилася» [1, арк. 511]. Таким чином, пісня вже на першому етапі творення вбирала думки, мрії та світовідчуття багатьох людей. Про інший спосіб появи повстанських тюремних пісень дуже цікаві згадки залишила учасниця збройної боротьби за Українську державу, зв'язкова, медсестра УПА, політв'язень із довголітнім стажем та поетка Марія Потікевич-Заболотна: «Під завивання вітру у верхах ялин, який сніговицею б'є у шибки холодного бараку, насиллялись до купи думки, підбиралось до слова слово — народжувались вірші, виникали пісні... цілими днями я наспівувала якусь стару мелодію нашої пісні, але слова вставляла свої, і коли просила у литовок олівця, то записувала їх на папірчик, що вони мені давали. Часом увечері, щоб підтримати дух їм і собі, нишком співала, читала свої вірші» [8, с. 34]. Задекларовані два типи творення повстанських тюремних пісень є показ-

ISSN 1028-5091. Серія філологічна. № 4 (118), 2014

ником активного включення до народнопісенного фонду авторської поезії, яка базується на фольклорній традиції, створена у руслі усної словесності. «Творчий акт одиниці — це індивідуальний прояв творчого духу колективу, народу» — писав Г. Нудьга [7, с. 80]. Вагомою в цьому контексті була функція обдарованих виконавців, які не лише підтримували уснопоетичну традицію, а й нерідко виступали у ролі її творців або співтворців.

Отже, у циклі повстанських тюремних пісень проявляється взаємозв'язок категоріальних структур: авторського й колективного, а також традиції та новацій. Варто зауважити, що під поняттям «традиція» розуміють головно сукупність культурних надбань, витворених суспільством, сформований уклад, що характеризується відносною стійкістю. Традиційність уснопоетичної творчості виявляється у релятивній незмінності вербального тексту, наспіву і манери виконання, переданні фольклорних зразків, як правило, без вагомих трансформацій від покоління до покоління, збереженні сюжетів, мотивів, образів, виражальних засобів. Погоджуємось з думкою В. Сокола, що «у сферу традиції входить не тільки сама фольклорна «матерія», але й знання її, вміння передати усі здобутки наступним генераціям» [10, с. 246]. Усе ж традиційність не варто розглядати як щось статичне, незмінне, адже, як слушно зауважив С. Мишанич, «постійно відбувається розхитування традицій, поповнення їх новими елементами, які згодом входять до традиції як її повноцінні складові» [6, с. 23]. Для сприйняття інновацій, що проникають у фольклорну традицію, потрібно, щоб вони ґрунтувались на здобутках попередніх поколінь, засвідчували тяглість із узвичаєними досягненнями, знаннями, уявленнями. Такими традиційно-інноваційними творами й стали повстанські тюремні пісні періоду ОУН і УПА, адже вони є новітнім жанровим утворенням, яке постало на традиційному поетичному фундаменті (ідейне спрямування, тематика, мотивний фонд).

Загалом, найбільш характерними традиційними темами повстанських тюремних пісень є тема туги за Батьківщиною й ріднею, тема боротьби за свободу та тема жертвовної смерті. Їх конкретне, новаційне вираження — мотивна система творів. Ключовими у досліджуваних зразках висту-

пають мотиви «політв'язні тужать за домівкою» («домівка» — у вузькому та широкому сенсі), «політв'язні підтримують повстанську боротьбу», «енкаведисти знущаються над політв'язнями», «мати приносить передачу в'язневі», «ув'язнений помирає на чужині».

Так, у пісні «Куди вітер хмари гонить» розкрито почуття дівчини-політв'язня, яка мріє хоча б у снах побачити свою землю, дізнатися про долю найрідніших людей:

*І думками я літаю
До села рідненького,
І хотіла б я дізнатись,
Що сталося новенького.
Може, вдома вже руйни,
І родини вже нема,
Чи у тюрмах, чи в катовнях?
Давно вісточки нема [1, арк. 180].*

У твір вплетено мотив звертання дочки-арештантки до матері. Вона просить «не тужити» і «не жалувати» за нею, бо «це все для України». Щира любов до України, глибокий патріотизм поневоленої, але нескореної і гордої українки проявляються у таких рядках:

*Україна нам єдина,
Ми за неї терпимо,
Ми за неї у каторгах
Літа свої тратимо [1, арк. 543].*

Нерідко в місцевих тюремних піснях наголошується на внутрішній прив'язаності до роду. Відірваність політв'язнів від дому, від свого коріння розриває його єдність. Репресовані українці та їхні родини дуже важко переживали розлуку. Тому й тюремні пісні насичені мотивами жалю за найближчими людьми:

*Мені не жаль покинути цей світ,
Мені не жаль, що волі я не бачу.
Я за ріднею тільки плачу,
Мені лиш мами жаль [1, арк. 863].*

Типовим для повстанських тюремних пісень є образ матері. До неньки звертаються з проханням про молитву, до неї «линуть у снах», її «бачать в своїй уяві» і «голос чують її пісень». Характерними для таких творів є ретроспекції у «час веселий», коли матінка «колисала в колисці», «пригорчала до грудей», «чесала косу». Переплетення різночасових площин

підкреслює трагізм моменту перебування у тюрмі. Ліричний герой пригадає своє дитинство, юність, проведені в любові та протиставляє це в'язничним поневірянням:

*Як пригадаю літа дівочі,
Як жовту косу чесала ти,
Тепер, матусю, як день, так ночі
Цю жовту косу мичуть кати [1, арк. 633].*

Властивим для тюремної пісенної традиції є мотив «арештант просить вибачення у матері» («Ти не плач, матусю, я прошу, пам'ятай, що я любив тебе, твою знімку весь час ношу, вибач, мамо, за усе мене»). У пісні «Люба матусе» (запис здійснено на Стрийщині, с. Слобідка) ув'язнена дівчина перепрошує за те, що «замість радості принесла горе в літах на старості», що ненька «не побачить її в віночку» та що її ніколи «дружби до шлюбу не поведуть». Тут чітко прослідковуються ідеали українства, пов'язані з прагненням створення сім'ї, продовження роду, передання нащадкам вартостей українського народу. Дівчина-невільниця закликає маму не журитись і гордитись жертвністю дочки заради України:

*Моя матусю, будь з того горда,
Що я вмираю за нарід свій.
Я не призналась тут до нічого,
Хоч кат червоний мене все бив [1, арк. 880].*

Власне констатація «мовчання на допитах» недаремно знайшла своє відображення у тюремних піснях, адже збереження таємниць партизанського руху було одним із головних постулатів повстанського світогляду. З цього приводу Михайло Мельник зазначав у своєму споміні: «І ще хочу сказати, що ми троє були молоденькі. Марія і Анна мали ще не повних сімнадцять років, а мені ще не було п'ятнадцяти літ. І ми поклялися одно одному: як би нас не тортували і не били, не видати тайни, не зрадити одне одного, а відтак і України. Ми слово своє виповнили» [1, арк. 899].

Хронологічні межі сюжету тюремних пісень нерідко розширені екскурсом у майбутнє. Так, мотиви «в'язень мріє про щасливе майбуття» та «в'язень втрачає надію на повернення» виступають художніми елементами, що представляють духовне перенесення ліричного героя в прийдешній час, визначають розв'язку. У зв'язку з цим можливий двоякий роз-

виток подій: 1) ув'язнений повертається додому; 2) ув'язнений помирає на чужині.

Варто зауважити, що навіть варіанти однієї пісні можуть мати протилежний настроєвий стрижень: у першому випадку позитивний, оптимістичний, життєстверджуючий («Хай марно не тужить, хай марно не плаче, бо я ще повернусь колись»), «Прийдуть наші хлопці, відкриють нам двері і пустят на волю зовсім»), у другому — песимістично-зневірницький, безнадійний («Ти не побачиш моєї могили, вінок терновий не покладеш»).

Як ілюструє фольклорний матеріал, образ матері у тюремних піснях нерідко пов'язується із мотивом «мати приносить передачу в'язневі». Така вузлова складова сюжету на композиційному рівні переважно є кульмінацією твору. За свідченнями інформантів-політв'язнів, кожен із них з трепетом чекав передачі від рідних, від матері, адже це була не просто їжа — це була часточка волі, часточка материнського люблячого серця. «Я в тім мішочку бачу усю свою рідню, зажурену матусю, заплакану, сумну», — співає Марія Мельник з с. Колодниця і асоціює пісню з власним минулим: «Мене дуже били. Я ослабла і пару днів не вставала. Потім мене відправили на кухню чистити бульбу. Дівчата сказали, що через вентиляцію можна побачити, хто приносить передачу. А моя мама носила, але їй казали, що мене тут нема. Вона не вірила і все приходила. Одного разу я побачила її через вентиляцію і закричала: «Мамо, я тут!». Мама почула і стала плакати і дуже просити, щоб прийняли передачу. Передачу мені дали. Після цього мене відправили етапом, і я вже ніколи не бачила мами» [1, арк. 897]. Отже, мотив «рідні приносять передачу в'язневі» має реальну підоснову, як, зрештою, і багато інших сюжетотворчих елементів повстанських тюремних пісень, що власне показує своєрідність жанру.

Варто зазначити, що у досліджуваних творах акцентовано на сприйнятті української матері як першооснови національної свідомості, адже саме вона прививає своїм дітям любов до Батьківщини, прагнення свободи та готовності до боротьби:

*І горда будь, що ворог злий
Карає так твою дитину.
Чи втямиш? Вчила ти дітей
Боротися за Україну* [2, с. 49].

Одним із ключових у досліджуваних творах виступає мотив «енкаведисти знущаються над

політв'язнями». Окремі зразки насичені сценами катування репресованих:

*Не раз твої діти голодні були:
Ні хліба не їли, води не пили.
Не раз твоїм дітям кололи спину,
За нігті саджали гарячі голки,
На цементі спали в одних сорочках,
Недолі зазнали в московських руках.*

[1, арк. 222].

Досліджуваним пісням властива хронікальність викладу подій. Так, у збірнику «Фольклорні матеріали з отчого краю» наявна пісня «Сумні вечори, сумні ранки», у якій досить детально, послідовно описано арешт та катування під час перебування у тюрмі: «Уже авто їде, сигнал сигнує», «Чотири тайні і два поліцаї — певно ж по мене молодого», «Авто над'їхало і мене забрали, назад ми руки ізв'язали», «Завезли мя у лісочок у темний куточок, там ся над мною знущали», «авто під'їхало, протів тюрми стало, мене із авта кидають», «На двір мене не виводят. Лиш кожної ночі около півночі на протоколи ня приводят», «Там мене питають, чи служу Україні, кого я з повстанців ще знаю. Я відповідаю: «нічого не знаю». Б'ють ня, що кров'ю ся вмиваю» [12, с. 448].

Інколи таким пісням притаманна деяка гіперболізація. Зокрема, у варіантах пісні «Нічка була темна» зі Стрийщини простежується градація міри покарань. У творі з с. Стрілків співається: «Ім три рази денно води доносили, а шість разів на день нагаями били», із с. Довголука: «Там три рази на день воду доносили, а сім разів на день нагаями били», у зразку, записаному в с. Колодниця: «Там три рази денно води доносили, а сто тисяч разів нагаями били».

Варто зазначити, що в досліджуваних піснях своє місце знайшла й тема кохання. Серед арештантів було чимало молоді, тому в пісенному фольклорі тюремного циклу відображено тугу від розлуки із коханими, жаль за втраченими почуттями. У піснях змальовано їхні сподівання на щасливе майбутнє, розкрито інтимні почування в'язнів:

*Очі повні ще ласк,
В них вогонь не погас,
Хоч німіє розмова.
Кличу, кличу. Явись
Ти мені, мов колись.
Прощавай, будь здорова* [1, арк. 400].

У повстанських тюремних піснях з любовною тематикою наявні мотиви, які є традиційними для українського пісенного фольклору соціально-побутового циклу: «хлопець прощається з милою», «дівчина тужить, плаче за коханим», «дівчина зустрічає милого, який повертається додому» («Я прощався з дівчинов своїов чорнобривов, думав, навіки ся прощаю», «Дівчина плаче, плаче й умліває», «Я йду дорогою стрінувся з милою» [12, с. 448—449], «минає рочок, минає другий, милий з неволі вертає, вийшла дівчинонька та й за ворітонька, свого милого витає» [12, с. 450]). Особливо чітко маркований новизною останній вказаний мотив. Новаційність цього сюжетотворчого елемента виявляється у переважанні в ньому патріотичного над любовним («Зразу про повстанців питаю», «Що нового чути, чи живуть повстанці, котрі Вкраїні присягали?», «Мила відповідає, слезов ся вмиває: «Всіх їх піймали і розстріляли»). Отож поширеними є мотиви, у яких відображено усвідомлення молоді, що боротьба за волю України є вищою за власне життя, а принесення в жертву особистого щастя заради народу є демонстрацією національної свідомості. Смерть заради великої ідеї, сприйняття її як необхідного явища на шляху до визволення своєї землі від окупантів, віра у незнищенність народу є одними з провідних ідейних блоків повстанської тюремної пісенності.

Отже, тюремні пісні є ваговою складовою повстанського пісенного фольклору. Такі твори у поетичній формі засвідчують незламність патріотичного духу, ілюструють героїзм та самопожертву національно свідомих українців, віддзеркалюють витривалість учасників повстанського руху періоду ОУН і УПА. Народнопісенна творчість цього пласту правдиво та без пафосу подає картини тортур, вироків і страт вірних синів та дочок України. Повстанські тюремні пісні — оригінальна форма увічнення стійкості, високоморальності, релігійності, патріотизму та героїзму українського народу. Разом з тим, у піснях тюремного циклу знайшли відображення ліричні переживання ув'язнених, їх тужливі мрії про вільне життя, жаль за понівечену юність. Такі твори несуть величезний виховний потенціал, є частиною алгоритму поєднання минулого з теперішнім. Надзвичайно актуальними вони є у наш час, в історичний момент, коли боротьба за

Україну перейшла на новий етап, але ґрунтується на ідеях українського націоналізму, зародженого в попередніх століттях.

1. Архів Інституту народознавства НАН України. — Ф. 1. — Оп. 2. — Од. зб. 516. — 854 арк. (Фольклорні записи Г. Магас зі Стрийського району Львівської області).
2. Відлуння лісу / упоряд. О.І. Голубченко. — К., 2000. — 197 с.
3. Дем'ян Г. Українські повстанські пісні 1940—2000-х років (історико-фольклористичне дослідження). — Львів : Галицька видавнича спілка ; К. : Українська видавнича спілка, 2003. — 581 с.
4. Золотий Дунай. Символіка української пісні / упоряд. Марія Чумарна. — Тернопіль, 2007. — 264 с.
5. Крамар Р. Фольклор національно-визвольної боротьби українського народу 1940—1950 рр. (за матеріалами Західного Поділля) : автореф. дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. — К., 1996. — С. 12.
6. Мишанич С. Талановиті творці і носії фольклору / С. Мишанич // Фольклористичні та літературознавчі праці. — Донецьк : Донецький національний ун-т, 2003. — Т. 1. — С. 109—124.
7. Нудьга Г. Пісні українських поетів та їх народні переробки / Г. Нудьга // Пісні та романи українських поетів : в 2-х т. / упоряд., вступ. ст. і прим. Г.А. Нудьги. — К., 1941. — Т. 1. — С. 7—30.
8. Потикевич-Заболотна М.В. Нам дуже треба жити / М.В. Потикевич-Заболотна. — Тернопіль, 1996. — 136 с.
9. Словник української мови : в 11 т. — Т. 10. — 1979. — С. 335.
10. Сокіл В. Українські історико-героїчні перекази: структурно-семантичний та поетичний аспекти / В. Сокіл. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 2003. — 320 с.
11. Фольклор національно-визвольної боротьби українського народу 1940—1950 рр. (за матеріалами Західного Поділля) : дис... канд. філол. наук: 10.01.07 / Крамар Ростислав Зіновійович ; НАН України, Інститут народознавства. — Львів, 1996. — 163 с.
12. Фольклорні матеріали з отчого краю / збір. Василь Сокіл та Ганна Сокіл ; у ноті завела Л. Лукашенко. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 1998. — 614 с.
13. Харчишин О. Повстанські пісні з-під Звенигорода на Львівщині / О. Харчишин // Народознавчі зошити. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 1999. — № 3. — С. 372—375.
14. Шимків П. Християнські образи у повстанських і табірних піснях / П. Шимків // Тернопілля 95: Регіональний річник / упоряд. Б. Куневич, М. Кониськів. — Тернопіль : Збруч, 1995. — С. 432—435.

Halyna Kravtsova

ON POETIC DIMENSION OF INSURGENT PRISON SONGS

The article has presented some results of studies in specifics of poetic base of insurgents' prison songs as well as of observations in traditional platform and innovative components of creations. The problem of specified reflection and combination of levels in these songs - historical realities and prisoners' individual feelings — have been exposed. It has also been dealt with the issue of existence and role of the Ukrainian insurgent prison songs in modern society.

Keywords: folklore, insurgent prison songs, motif, theme, tradition.

Галина Кравцова

ПОЭТИЧЕСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ ПОВСТАНЧЕСКИХ ТЮРЕМНЫХ ПЕСЕН

Статья посвящена изучению специфики поэтической основы повстанческих песен тюремной тематики, выявлению ее традиционной платформы и инновационных компонентов. Исследована проблема своеобразия отображения и сочетание в таких песнях двух плоскостей: исторических реалий и интимных переживаний заключенных. Раскрывается также вопрос бытования и роли украинской повстанческой тюремной песни в современном обществе.

Ключевые слова: фольклор, повстанческие тюремные песни, мотив, тема, традиция.